

ДІЯЛЬНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИХ ТОВАРИСТВ У ПІВДЕННОМУ РЕГІОНІ УКРАЇНИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Основною формою участі національних меншин у громадському та культурному житті є діяльність національно-культурних товариств, які виступають соціальними посередниками між громадянським суспільством і державою і сприяють здійсненню етнодержавотворчих процесів в Україні.

Історія національно-культурного руху у південному регіоні України починається з останнього десятиріччя ХХ століття.

На Миколаївщині перші національно-культурні товариства почали з'являтися на початку 90-х рр. ХХ ст. [1]. Це були товариства дагестанської, вірменської, німецької культур. Нині тут діє 27 таких організацій. У 1994 р. за ініціативою активістів вищеокреслених об'єднань та з метою створення координаційного центру для захисту інтересів національних меншин у відповідності із Законом України "Про національні меншини в Україні" була створена Рада національних товариств Миколаївської області. Її керівником обрано заслуженого працівника культури М.Д.Кайма разова. Сьогодні Рада об'єднує 20 національно-культурних товариств, а саме: товариство єврейської культури, товариство азербайджанської культури "Гардашлиг", товариство вірменської культури ім. Месропа Маштоца, товариство ассирійської культури, Дружество болгарської культури ім. Христо Ботєва, Тернівське болгарське товариство, обласна організація товариства греків "Еллада", грузинське товариство "Мамулі", товариство-земляцтво "Дагестан", асоціація корейців України, обласне товариство німців України "Відергебурт", товариство польської культури, організація Українського товариства російської культури "Русь", обласне товариство месхетинських турок "Ватан", товариство татарської культури, товариство узбецької культури "Узбекистан", товариство чеської культури та ін. [2].

Визначення статутних завдань Ради національних товариств окреслило комплексний підхід до формування та зміцнення між культурної взаємодії серед багатьох тисяч представників різних етнічних спільнот, які проживають у області. Найбільше цій справі сприяє реалізація таких основних положень:

- формування атмосфери взаєморозуміння і злагоди в Україні;
- об'єднання представників всіх національностей, культур та віросповідань для плідного співробітництва, підтримки та розвитку їх самобутньої індивідуальності;
- залучення всіх етноспільнот до активної участі у розбудові нової демократичної України;
- координація дій та об'єднання зусиль національних товариств, що направлені на вирішення культурних проблем;
- збереження та розвиток національної культури, мови;
- здійснення соціального та правового захисту етнічних груп;

- протидія (дозволеними законами України засобами) проявам нацизму, расизму, екстремізму, шовінізму, тероризму, ксенофобії тощо.

З метою виконання статутних завдань Рада національних товариств Миколаївської області у встановленому законодавством порядку виконує такі дії:

- вносить пропозиції до державних органів влади та управління з питань розвитку національних культур;

- організовує та координує культурологічну і просвітницьку роботу серед національних шкіл, бібліотек, театрів;

- бере участь у масово-політичній діяльності, проводить різнопланові збори, мітинги, демонстрації;

- вступає у міжнародні громадські (неурядові) організації тощо [3].

Найбільшою насиченістю ідеями духовного відродження, соціокультурної інтеграції відрізняється фестиваль народної творчості та національних культур "Дружба". На кінець 2003 р. було організовано дев'ять таких надзвичайно цікавих заходів. За цю та іншу плідну роботу Рада національних товариств Миколаївської області отримала подяку від Президента України Л.Д.Кучми, нагороджена почесною медаллю Українського фонду культури та грамотою Миколаївської облдержадміністрації [4].

Критично оцінюючи значення фестивалів у формуванні культури міжетнічного спілкування, Рада національних товариств в одному зі своїх буклетів відзначила, що вони є мостом дружби і доброї волі, бажанням зміцнити взаєморозуміння і злагоду у суспільстві, "намаганням людей різних національностей, культур та віросповідань діяти разом, з'єднавши свої зусилля, плідно співпрацюючи та надаючи один одному всебічної підтримки, щоб далі розвиватися, зберігаючи свою самобутню індивідуальність" [317, с.4, 6].

Під час проведення фестивалю представники етноспільнот урочисто проходження по центральним вулицям обласного центру, виступають десятки місцевих художніх колективів та гості з Києва, Одеси, Херсона, Харкова, Дніпропетровська й інших міст, організовуються виставки народних умільців, відвідування музеїв, проводяться науково-практичних конференцій у вищих навчальних закладах Миколаєва, презентації нової продукції та інші цікаві масові заходи, які завжди організаційно й фінансово підтримуються десятками підприємств і фірм області, банків, обласним культурним науково-методичним центром, а також різними громадськими фондами й структурами.

Радою національних товариств ініціюються та проводяться й інші різноманітні заходи, завдяки яким створюється можливість етнокультурного відродження етнічних спільностей Миколаївської області. Зокрема, мова йде про задоволення освітніх потреб. Доречно зазначити, що Рада нагромадила великий досвід з відкриття недільних шкіл. Перш за все, нею розроблена Програма розвитку освіти в національно-культурних товариствах [6], яка базується на Концепції освіти національних меншин та Положенні про

недільну школу національних меншин України. Правовою основою даної Програми є Конституція України, Закони України "Про освіту", "Про національні меншини в Україні" та інші законодавчі акти.

Керівники недільних шкіл національних меншин, сприяючи становленню громадян-патріотів України, виховуючи почуття власної людської та національної гідності, а також такі моральні якості, як доброта, чесність, повага до людей, незалежно від їхнього соціального становища й національної приналежності, повага до мов, звичаїв, традицій українського й інших народів, закладають фундамент та зміцнюють основи культури міжетнічного спілкування.

Задовольняють освітні запити національних меншин у недільних школах в ході вивчення рідних мов, літератури, історії та традицій, завдяки акцентуванню уваги на принципи культури міжетнічного спілкування, звертається увага на необхідність досягнення більшого єднання між членами поліетнічного українського суспільства. Адже тільки мир, злагода, визнання гідності усіх громадян забезпечить реальне інтегрування кожної етнospільноти в суспільне життя.

Певні досягнення в цьому плані набуті активістами національно-культурного товариства "Відергебурт". До речі, крім відкриття недільної школи, керівництво даного об'єднання домоглося, щоб на постійній основі німецька мова та історія вивчались у Миколаївському економічному ліцеї №1, а також середніх школах № 34 і № 54 [7].

Принципи толерантності, гуманізму, демократизму доносять до відвідувачів німецьких недільних шкіл не тільки активісти об'єднання "Відергебурт", представники колишнього Українсько-німецького фонду, керівники обласної Ради національних товариств, а й штатні викладачі Миколаївського державного університету ім. В.О. Сухомлинського та гості з Німеччини, які працюють на факультеті іноземної філології.

Духовне відродження етнospільнот, розвиток між культурної взаємодії є одним з основних напрямків роботи також недільної школи Дружества болгарської культури ім. Христо Ботева, яке діє при Тернівській селищній раді Центрального району м. Миколаєва, корейської недільної школи, що започаткувала свою діяльність ще у 1996 р. при Миколаївській загальноосвітній школі № 45, єврейської недільної школи для дітей та дорослих, розташованій у приміщенні синагоги, а також недільних шкіл чеської, грецької, вірменської, грузинської, курдської та інших культурних громад.

З метою кращого врахування запитів відвідувачів недільних шкіл та урізноманітнення форм зміцнення міжетнічного спілкування, обласна Рада національних товариств провела анкетування на тему: "Чому я відвідую недільну школу національних меншин?" [8]. І хоча в подальшому не було здійснено професійного опрацювання отриманих даних (в силу відсутності штатних кваліфікованих соціологів та програмістів), але все ж таки керівництво Ради дізналося про те, що більшість слухачів бажає займатися в даних освітніх закладах з таких причин: подобається вивчати рідну мову

своїх предків; хочеться більше дізнатись про національну історію та культуру; цікаве спілкування як з дорослими, так і з однолітками своєї національності; звертається увага на духовні надбання інших етносів, які проживають в Україні.

Отже, можна констатувати, що сьогодні недільні школи – це вогнище духовної культури, гурток, який враховує індивідуальні запити та інтереси представників різних етносів.

Утвердженню соціокультурної інтеграції на Миколаївщині сприяє не тільки відкриття недільних шкіл, читання курсів та факультативів з мови, історії культурної спадщини своїх народів, а й досконале оволодіння державною мовою. З цією метою в освітніх установах національних громад постійно проводяться різноманітні заходи, які сприяють кращому вивченню української мови. Серед найефективніших можна виділити включення до навчальних планів недільних шкіл вивчення курсу з української мови, проведення конкурсів на краще знання державної мови, організація виставок, проведення науково-практичних конференцій тощо. Все це допомагає молодим представникам різних етнічних спільнот пізнавати цінності як своєї культури, так і культури українського народу, та з розумінням ставитись до необхідності подальшого збагачення духовних надбань представників усіх національних меншин України.

Безперечно, як і в кожній новій справі, в роботі недільних шкіл, які відкривались і працюють на громадських засадах та завдяки ініціативі активістів Ради національних товариств, є ще чимало недоліків і недоопрацювань через недосконалу систему організації роботи, брак коштів, замалу кількість підручників тощо. Все це спонукає звертатись за допомогою до державних і громадських структур, які в свою чергу надають посильну допомогу.

Так, для задоволення потреб у навчально-методичній літературі Миколаївський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти передав для товариства болгарської культури декілька книг – "Болгарська читанка" (7-8 клас), "Болгарсько-руський речник", "Болгарський язик", а єврейську громаду було забезпечено підручниками з ідишу. Працівники цього ж інституту почали надавати методичну допомогу вчителям Богемської початкової школи, де вивчають чеську мову. Тут регулярно проводяться семінари з проблем організації самостійної роботи учнів на уроках і в позаурочний час, організуються різнопланові факультативні заняття з чеської мови тощо [9].

Особливе місце в розгортанні роботи у процесі духовного розвитку етнospільнот посідають питання духовного розвитку етнічних спільнот Миколаївської області, відродження культури, мистецьких традицій, організація національних свят. У цьому плані на Миколаївщині, крім уже згаданого фестивалю народної творчості і національних культур "Дружба", за ініціативою Дружества болгарської культури ім. Христо Ботєва та за сприянням Ради національних товариств щорічно проводяться Дні слов'янської писемності і культури. В них беруть участь усі громадські

об'єднання етнічних спільнот, трудові та художні колективи. На цьому святі організуються виставки-продажі картин, виробів народних умільців, художньої літератури, концерти, перегляди відеофільмів.

Цікаво проходять і Дні культури німців Причорномор'я, де виступають художні колективи Миколаєва, Херсона, Одеси, Сімферополя, відкриваються оригінальні виставки, проводяться кінолекторії та екскурсії. Подібні свята, які сприяють, насамперед, поглибленню почуття довіри та поваги до представників різних національностей, проводять також об'єднання єврейської, корейської, білоруської, російської культур та ін.

З метою зміцнення дружби між народами національно-культурні товариства Миколаївщини встановлюють та підтримують постійні зв'язки з громадськими організаціями етнічних спільнот з різних областей України, а також за межами нашої держави. Цікавим прикладом такого напрямку діяльності стала зустріч у дитячому таборі "Партизанська іскра" представників товариства вірменської культури з дитячим художнім колективом "Арагац" з м. Гімрі (Вірменія). На традиційні свята національних культур, про які велася мова вище, завжди приїздять художні колективи з Малко-Тирново (Болгарія), Грузії та Молдови, хор та струнний квартет Баварського будинку з Одеси. Частим гостем буває співачка зі Швейцарії Урсула Феррі та ін. [10].

Постійна взаємодія національно-культурних товариств області з організаціями інших регіонів нашої держави та зарубіжних країн дає змогу реалізувати право етнічних спільнот на розвиток релігійної самобутності, що, в свою чергу, сприяє формуванню толерантних відносин, збагаченню засад культури міжетнічного спілкування у представників різних національностей.

Так, для задоволення релігійних інтересів єврейської меншини у 1991 р. в м. Миколаєві відкрилася синагога. А у 1992 р. керівники Миколаївської облдержадміністрації передали євреям колишні національні культові споруди. Завдяки зусиллям чеського культурологічного об'єднання в с.Богемка Врадіївського району у 1996 р. освячено Віфлієнську каплицю – чесько-братську євангелістичну церкву. За сприянням польського товариства в смт. Криве Озеро було відкрито римо-католицький костюл для прихожан польського походження. Існує в Миколаєві також і кірха для німецької етнічної групи.

Активну діяльність проводять національно-культурні товариства Одещини. До речі, прибувши у червні 1999р. у даний регіон з офіційним візитом Президент Болгарії П.Стоянов відзначив, що Одеса стала центром, де зберігається духовність представників усіх національностей [11]. Адже не випадково в Одесі у 1991 р. відбувся 1-й Всеукраїнський міжнаціональний конгрес. На ньому відзначалося, що в регіоні все активніше розгортають свою діяльність болгарське товариство ім. Д.Благоева, Одеське відділення німецького товариства "Відергебурт", обласна філія Польського культурно-просвітницького товариства ім. А.Міцкевича, грецьке національно-культурне товариство "Еллада" та багато ін. [12].

Для об'єднання зусиль у справі національно-культурного відродження 5 травня 1994 р. на Одещині створена Асоціація національно-культурних товариств та об'єднань. Нині до її складу входять близько 20 культурологічних організацій, а саме: обласний азербайджанський громадсько-культурний центр "Достлуг", товариство вірменської культури, грузинське національно-культурне товариство "Сакартвело", осетинське земляцтво "Алан", Одеське відділення союзу поляків України, товариство єврейської культури, дагестанське земляцтво "Дагестан", Одеський національно-культурний чеченський центр "Вайнах", чеське національно-культурне товариство "Чеська бесіда" та ін. [13].

Пріоритетними напрямками діяльності Асоціації національно-культурних товариств Одеської області визначаються насамперед такі:

- сприяння налагодженню міжнаціональної злагоди в регіоні;
- задоволення національних інтересів і духовних потреб усіх етнічних груп по відродженню рідної мови, традицій, культури, релігій;
- розвиток зв'язків між національними об'єднаннями та представниками різних етносів, які існують на Одещині і беруть активну участь у розбудові держави та укріпленні міжнародного авторитету України [14].

Головною метою роботи даної громадської організації є культурний обмін та співпраця у плані діалогу культур. І це найголовніше. Адже ідея взаємодії між народами, осягнення одним народом сутності іншого веде до взаємозбагачення і взаємоповаги, а головне – до духовного єднання.

Асоціація постійно сприяє створенню нових культурних товариств, відкриттю культових споруд, запровадженню теле- і радіопередач національними мовами. Вона щорічно організовує фестиваль національних культур та традицій під назвою "Суцвіття", програма якого традиційно передбачає виступи колективів художньої самодіяльності та професійних виконавців, виставки досягнень національних культур Одещини, ярмарки, дегустацію напоїв та їжі національних кухонь, перегляд відеофільмів тощо [15].

Святкова атмосфера таких фестивалів, як і на Миколаївщині, сприяє подальшому зміцненню взаєморозуміння та злагоди між представниками різних національностей Причорномор'я. На одному з цих фестивалів президент Асоціації Тегран Джавадов з цього приводу сказав: "Ми об'єднуємося для того, щоб разом, незалежно від національної, релігійної приналежності, знаходити шляхи побудови правового демократичного суспільства, жити в злагоді, дружбі й терпимості зі всіма людьми. Ми бажаємо разом відроджувати наші традиції, культуру, мову, звичаї, релігію, адже тільки культура може бути надійним гарантом стабільності, злагоди і миру в нашому регіоні та в усьому світі" [16].

В Одесі також функціонує Всеукраїнська Асоціація болгарських національно-культурних товариств, яка об'єднала 9 осередків, у тому числі 2 сільських (с. Вільшанське Кіровоградської та с. Тернівка Миколаївської областей) [17]. За ініціативою зазначеного об'єднання у 1999 р. в Одесі було

відкрито Центр болгарської культури, відвідувачами якого, як відмічено в Одеській газеті "Юг", стали представники всіх національностей [18].

За підтримки болгарських культурологічних об'єднань діє бібліотека, проводяться міські та загальноукраїнські свята болгарської культури. А наприкінці 1997 р. були проведені на честь 120-річчя визволення болгарської держави міжнародні конференції в Болгарії та Одесі. На них розглядалися як питання етнополітики, історії переселення болгар, так і проблеми формування культури міжетнічного спілкування, зміцнення дружби між болгарською етнospільнотою та іншими етносами України.

Доцільно зазначити, що на сучасному етапі активісти Асоціації болгарських національно-культурних товариств обґрунтовують пропозицію про доцільність відкриття в Одесі Інституту народів України.

Болгарські національно-культурні об'єднання сприяли здійсненню заходів щодо відкриття болгарського театру, а також Придунайського педагогічного університету з підготовки спеціалістів для національних шкіл області. У Болграді відкрито українсько-болгарську гімназію. А культурно-мистецьке життя болгар представляють 106 самодіяльних художніх колективів. До цього варто додати, що в Одеській області у 45 школах вивчають болгарську мову як предмет. При Одеському національному університеті ім. І.І. Мечникова створені групи по підготовці фахівців з української та болгарської мов та літератур, а у Белгород – Дністровському педучилищі готують вчителів початкових класів з болгарською мовою навчання [19].

Зміцненню основ культури спілкування між етнospільнотами Одещини, а відтак – відродженню духовному, сприяють і національно-культурні об'єднання грецької національної меншини. На це спрямовують свої зусилля, насамперед, члени грецького клубу "Еллада", грецького товариства "Відродження", а також одеського відділення товариства "Україна – Греція", створеного у 1998 р. Останнє об'єднало елінофілів різних національностей, які мешкають в Одесі. До його складу увійшли колективні члени Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова, Свято-Архангело-Михайлівський жіночий монастир, Одеська консерваторія ім. А.В.Нежданової, Фонд грецької культури, Палац дітей та учнівської молоді ім. Я.Гордієнка, наукова бібліотека ім. М.Горького, Маріїнська гімназія, морське агентство "Агросервіс", середня школа № 25, де багато років вивчають грецьку мову та ін. Головою одеського відділення товариства "Україна-Греція" обрано академіка НАН України С.А.Андронаті.

Скеровуючи свою діяльність на розвиток міжетнічної взаємодії, дане об'єднання визначає такі завдання:

- налагодження та розвиток зв'язків з організаціями, підприємствами та окремими особами Греції, які зацікавлені у дружбі з Україною;
- участь у спільних греко-українських заходах гуманітарного характеру;
- допомога у створенні професійних контактів;

- сприяння поширенню вивчення української мови в Греції та новогрецької в Україні.

Грецькі національно-культурні товариства постійно проводять дні грецької культури, читають лекцій з історії та культури Греції. Дуже ефективно поставлена така робота в школі № 25 м. Одеси, яку, до речі, називають центром грецької культури [20].

Взагалі, на Одещині за ініціативою національно-культурних об'єднань та за сприянням місцевої влади постійно організовуються міжнародні фестивалі, конкурси, зустрічі міст-побратимів, конференції тощо. Так, наприклад, тільки за 1999 р. були проведені: науково-практична конференція "Молдовани України: історична ретроспектива та сучасність", міжнародний семінар "Дунай – Шлях до усвідомлення європейської культурної ідентичності", круглий стіл "Шляхами давньогрецьких мореходів", Всесвітній день споріднених міст, присвячений японському побратиму Одеси Йокогамі; відкриті: пам'ятник російському поету О.Пушкіну, Пушкінський музей (після ремонту); організовані низка виставок, які були присвячені історії, літературі як українського, так й інших етносів, міжнародний фестиваль "Дунайська весна", IV міський міжнаціональний конкурс студентської художньої самодіяльності та багато інших заходів.

Спрямовують свою діяльність на гармонізацію міжетнічних відносин і утвердження міжетнічної взаємодії національно-культурні організації Херсонської області, а саме: товариство "Русь", міське товариство єврейської культури, білоруське, вірменське, грецьке товариства, Центр німецької культури і ділового співробітництва, ісламський культурний центр, "Наджиліс" кримськотатарського народу Херсонської області та багато ін.[21]

Дедалі активнішу громадську і культурну національно-культурні товариства, земляцтва та просвітницькі центри Автономної Республіки Крим. На кінець 90-х рр. у м. Сімферополі було зареєстровано 17 таких об'єднань та 2 у м. Севастополі. Всі вони представляють інтереси 15 етнічних спільностей [22]. Найактивніше тут діє ціла низка російських об'єднань: "Товариство російської культури", "Братство слов'ян Криму", "Русское общество Крыма", "Союз россиян Крыма" [23]. Хоча здебільшого ці організації мають на меті відродження в Криму російської культури та укріплення зв'язків з Росією, але далекосяжні лідери звертають увагу і на вирішення проблем міжетнічного спілкування та взаємодії.

Плідною діяльністю відзначаються також такі організації, як національно-культурний центр татар Поволжжя, Уралу, Сибіру, вірменське культурно-просвітницьке товариство, декілька національно-культурних товариств кримських татар та ін. Вони спрямовують свої зусилля на забезпечення реабілітації депортованих народів, досягнення їх політичної рівності з іншими народами, відродження і розвиток національних культур, захист національних інтересів, чільна увага звертається на проблему формування культури міжетнічного спілкування.

Цікавою в даному плані є діяльність Асоціації кримських караїмів "Кримка-райлар", створеної у 1989 р., яка об'єднала громади малочисельного корінного народу Сімферополя, Євпаторії, Феодосії, Бахчисарая. Її Рада та науковий центр співробітничать з фахівцями з усієї України, а також Росії, Литви, Польщі, Франції, Казахстану. Активісти Асоціації сприяють вирішенню таких проблем в регіоні, як відродження національної самосвідомості, релігії, культури, надання допомоги літнім та хворим людям, здійснення культурного обміну з іншими народами, організація наукових досліджень та видавництво літератури, а також вирішення інших проблем міжетнічної взаємодії [24].

Завдяки діяльності громадських об'єднань етноспільнот поступово відроджується духовний простір Криму. Наприклад, в 1993 р. була відкрита перша школа з кримськотатарською мовою навчання, а до цього працювали лише 4 спеціальні національні класи. В 1998-1999 н.р. в регіоні діяло вже 6 шкіл з татарською мовою навчання, де охоплено навчанням на кримськотатарській мові близько чотирьох тисяч дітей [25]. Нині у Сімферополі ведеться підготовка вчителів початкових класів для вищекреслених шкіл. Щорічно більше 100 вчителів кримськотатарської мови проходять курси перепідготовки в Республіканському інституті підвищення кваліфікації педагогічних кадрів.

Мови різних національних меншин, що проживають в регіоні, діти освоюють у недільних школах, які відкриваються при загальноосвітніх школах, установах культури і національно-культурних центрах в Сімферополі, Джанкої, Керчі, Євпаторії, Феодосії, Ялті та інших містах. Унікальний експеримент розпочався у вересні 1999 р. у містечку Старий Крим Кіровського району, де 250 учнів поглиблено стали вивчати різні для багатьох місцевих жителів мови: українську, грецьку, болгарську, вірменську та німецьку [26]. До того ж спілкування на побутовому рівні російською та українською мовами стало неодмінним атрибутом міжетнічного спілкування.

В той же час, за роки незалежності за ініціативою національно-культурних товариств та завдяки сприянню органів державної влади кримськотатарською мовою видано понад 70 підручників, навчальних посібників та художньої літератури. На сучасному етапі в Криму створюються чисельні творчі та художні колективи національних меншин, наприклад, ансамблі "Хайтрма" та "К`ирим". Розгортаються роботи по реставрації історичних пам'яток, в тому числі мечеті "Джума-Джалі" в Євпаторії, "Муфти-Джалі" в Феодосії. Реставруються також вірменський монастир Сурбхач і церкви в Феодосії, Євпаторії, Ялті, де сьогодні вже ведуться служби, відкриваються лютеранські кірхи в Ялті і Сімферополі тощо. У 1995 р. під охороною держави знаходилось 80 пам'яток історії і культури кримських татар, вірмен, болгар, греків, німців та інших представників національних меншин [27].

Підсумовуючи вищесказане, можна констатувати, що в південному регіоні України на сучасному етапі дедалі активніше розгортається діяльність національно-культурних товариств. Саме завдяки їх зусиллям відбувається

духовне відродження національних меншин та формування атмосфери толерантності, взаєморозуміння і взаємоповаги, утвердження міжетнічного миру і злагоди в регіоні.

1. Поточний архів Миколаївської обласної Ради національних товариств (Далі: ПАМОРНТ), спр.4. Рада національних товариств, арк.86. 2. Там само, спр.1. Статистичні дані, арк.41-46. 3. Там само, спр.4. рада національних товариств, арк.7. 4. Агеев Ю. Мы – братья, мы – друзья, единая семья! // Южная правда (Николаев). – 2001. – 21 марта. 5. Рада національних товариств Миколаївської області. – Миколаїв, 2001. – С. 4,6. 6. ПАМОРНТ, спр3. Недільні школи, арк.8. 7. Там само, арк.50. 8. Там само, арк.22. 9. Рубан О. Для дітей національних меншин // Рідне Прибужжя (Миколаїв). – 2002.- 22 липня. 10. ПАМОРНТ, спр.5. Газетні статті, арк. 11-24. 11. Галяс А. Визит официальный, атмосфера сердечная // Одесский вестник. – 1999. – 12 июня. 12. Шелест Д.С., Юрченко М.М. Політико-правові основи етнодержавознавства. – Одеса: АстроПринт, 1999. – С. 169. 13. Там само. – С. 170. 14. Устав Ассоциации национально-культурных и культурно-просветительских объединений Одесской области. – Одесса, 1995. – С. 4. 15. Шелест Д.С., Юрченко М.М. Назв. праця. 16. Джавадов Т. Без приоритета прав всех народов нет приоритета государства // Одесский вестник. – 1999. – 20 апреля. 17. Галяс А. Назв. праця. 18. Юрченко А. По улице с оркестром // Юг (Одеса). – 2002. – 26 мая. 19. Поточний архів відділу у справах національностей та міграції Миколаївської облдержадміністрації, п.8.1, арк.14. 20. Живицкая С. из глубины веков в завтра //Юг. – 1999. – 24 марта. 21. Шелест Д.С., Юрченко М.М. Назв. праця. – С.180. 22. Національні меншини в Україні у ХХ ст. Збірник документів і матеріалів / Упор. М.Панчук та ін. – К.: Наукова думка, 1994. – С. 324. 23. Шелест Д.С., Юрченко М.М. Назв. праця. – С. 178. 24. Крымские караимы-тюрки (крымские татары) // Відродження. – 2000. – №1. – С.20. 25. Горо бей Г.І. Освіта кримських татар: шлях подолання труднощів // Там само. -С. 28. 26. Сегодня. – 1999. – 4 марта. 27. Шелест Д.С., Юрченко М.М. Назв. праця. – С.183. 28. Корниенко В. Русский – государственный, русско-польский – официальный // Крымское время. – 2001. – 11 июня.